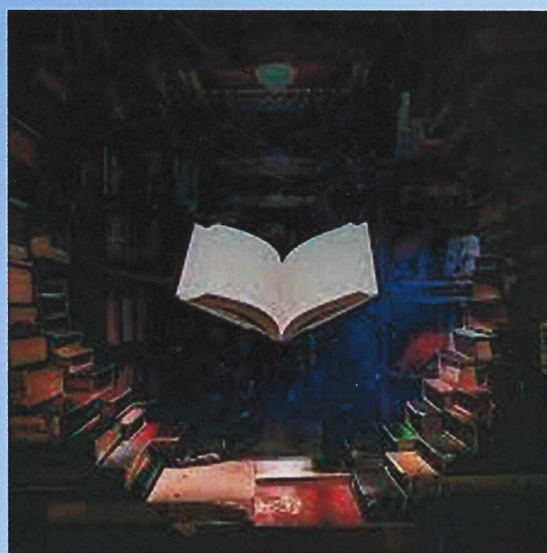

**ABDUVALI BERDIALIYEV
MO‘MINJON TURDIBEKOV**

SOTSIOLINGVISTIKA

TOSHKENT-2022

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK
TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**ABDUVALI BERTIYALIEV
MO'MINJON TURDIBEKOV**

SOTSIOLOGIY VISTIKA

60111400- o'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishlari uchun darslik

"Nodirabegim" nashriyoti

T O S H K E N T - 2 0 2 2

KBK 82.2 (O'zb)
B16

UO'K:821.1612.134(08)(075)

ISBN 978-9944-7416-8-8

Berdialiev Abduvali, Turdibekov Mo'min. Sotsiologiyatika. Universitet o'zbek tili va adabiyoti fakulteti bakalavr yo'nalishi uchun darslik. Toshkent, 2022.

Darslik til jamoasining ijtimoiy hayoti bilan bog'liq nolissoniy xususiyatlarining til strukturasi ta'siri masalalari o'rganilgan. Til kontakti, til vaziyati, ikki tiliilik, ko'p tiliilik va ularning ijtimoiy asoslari haqida ma'lumot berilgan. Chetdan so'z olish va ularning sabablari ko'rsatilgan.

Darslik o'zbek tili va adabiyoti bakalavr talabalarga mo'ljallangan bo'lsa-da, undan doktorantlar, ilmiy xodimlar, pedagogik yo'nalishdagi kollej, akademiya o'qituvchi va talabalar, shuningdek, o'rta umumta'lim maktablari o'zbek tili o'qituvchilari ham foydalanishlari ko'zda tutilgan.

Mas'ul muharrir:

S. Normamatov- filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

Sh.Usmonova- filologiya fanlari doktori, professor
I. Islomov- filologiya fanlari doktori, dotsent

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining
2022-yil 13-maydagi 166-sonli Yig'ilishi qarori bilan darslik sifatida nashrga
ruxsat etilgan.

A. Berdaliyev. M. Turdibekov

"Nodirabegim" nashriyoti 2022.

S o' z b o s h i

Tilshunoslik filologiya ilmining ilmiy-nazariy asosini tashkil qiluvchi ijtimoiy fandir. U dastlab til qurilishini o'rganuvchi fan sifatida paydo bo'lgan. Asrlar o'sha bu fanning o'rganish obyekti, predmeti o'zgarib kelayotir. Eramizdan oldin III-IV asrlarda qadimgi Hindistonda uning "poydevori" tiklangan bo'lsa, XXI asrga qadar bu fanning mundarijasi necha bor o'zgaradi, kengaydi. Nihoyat, XX asrning birinchi choragi oxiri va uning keyingi choraklarida tilshunoslik jahon miqyosida mustaqil fan sifatida rivojlandi.

Talimning barcha bosqichlarida tilning ichki qurilishi bilan bog'liq masalalari o'rganildi va bu an'anaviy tilshunoslik sifatida baholandi hamda qadrlandi.

Endilikda, ayni mana shu zamonda tilshunoslik fani "ichdan bolaladi". Uning ko'z ko'rib, quloq eshitmagan yangidan-yangi tarmoqlari ("godaklari") paydo bo'la boshladi. Tilshunoslik ixtiyorida **intralingvistik**, **psixolingvistik**, **mentalingvistik**, **etnolingvistik**, **paralingvistik**, **energolingvistik**, **lingvosinergetika** va yana boshqa-boshqa nomlar bilan ataluvchi o'zicha mustaqil oraliq tarmoqlar paydo bo'ldi.

Sotsiologiyatika--til ilmining makrolingvistikasi, ya'ni tashqi tilshunoslik deb ataluvchi keng tarmoqli sohalari tarkibiga kiruvchi mustaqil yo'nalishlardan biri.

Bu yo'nalish tilning ichki qurilishini o'rganuvchi intralingvistikasi bilan uning xalq tarixi, turmush tarzi, diniy va ma'naviy e'tiqodini o'rganuvchi jamiyatshunoslik fani oraliqida paydo bo'lgan. Shu bois Sotsiologiyatika tom ma'nodagi sof tilshunoslik ham, ijtimoiy fanlarning asosini tashkil qiluvchi falsafa ham emas. Tilshunoslikning zamonaviy bu tarmog'i **ijtimoiy tilshunoslik**dir, ya'ni sotsiologiyatika.

Sotsiologiyatika, darhaqiqat, yangi tarmoq. U tilning, aniqrog'i, til qurilishining til jamoasining tarixi, kasb-kori, intilishi, boshqa til jamoalari bilan aloqasi va ularga munosabati, qiziqishi, turmush tarzi, adabiyoti, madaniyati, ma'naviyati, diniy e'tiqodi va boshqa bir qator xususiyatlari bilan bevosita yoxud bilvosita bog'liq tomonlarini o'rganuvchi yangi fandir.

Universitet yoxud pedagogika oliy o'quv yurtlarida tahsil olgan va o'layotgan har bir kishi o'z tilining shu til jamoasi mansub bo'lgan ijtimoiy muhit bilan bog'liq tomonlarini bilmasdan turib, o'z ona tilining ijtimoiy mavqei va nufuzi bilan chin ma'noda tanish bo'la olmaydi. Shu bois Sotsiologiyatika shaxsni har tomonlama barkomal va mukammal ziyoli bo'lishida muhim rol o'ynaydi. Bu fanning ahamiyati ham asosan ana shu maqsadni ko'zda tutganligida namoyon bo'ladi.

Darslik uch qismdan iborat. Birinchi qism **"Sotsiologiyatikaning umumiy masalalari"** deb nomlangan. Bu qismda sotsiologiyatikaning o'qituv

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

GUVOHNOMA

**ABDUVALI BERDIALIYEV
MO'MINJON TURDIBEKOV**

SOTSIOLOGVISTIKA

Darslik

**60111400- o'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishlari
uchun darslik**

"Nodirabegim" nashriyoti

Nashriyoti litsenziyasi AIN^o 313.24.2017 y

Bosishga ruxsat etildi 12.10.2022 y

"Times New Roman" gamituras. Qog'oz bichimi 60x84¹/₁₆

Nashriyoti bosma tabog'i 20,75. Adadi 200 nusxa

100123, Toshkent shahari, Shayxontohur tumani

Navoiy ko'chasi.30-uy.

OOO "AKTIV PRINT" bosmaxonasida chop etildi

Toshkent, Chilonzor 25, Lutfiy 1A

**O'QUV ADABIYOTINING
NASHR RUXSATNOMASI**

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 20 22 yil "13" may dagi "166" -sonli buyrug'iga asosan

A.Berdialiyev, M.Turdibekov

(muallifning familiyasi, ismi-sharifi)

601111400-O'zbek tili vadabiyoti

(ta'lim yo'nalishi (mutaxassisligi))

ning

talabalari (o'quvchilari) uchun tavsiya etilgan

Sotsiologvistikga nomli darsligi

(o'quv adabiyotining nomi va turi: darslik, o'quv qo'llanma)

ga

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan litsenziya berilgan nashriyotlarda nashr etishga ruxsat berildi.

Vazir

A. Toshkulov

Ro'yxatga olish raqami

166 - 229

О'quv reja — Учебный план — Teaching plan — mutaxassis shaxsi bilishi va o'zlashtirishi zarur deb belgilangan o'quv fanlari, ularni o'qitish uchun ajratilgan soatlar va o'quv yilining tuzilishini belgilab beruvchi davlat hujjati.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahmonov G'. Milliy tillarning taraqqiyoti masalasi. - Toshkent: "Fan", 1962.
2. Abduraxmanov G. Istochnik obogosheniya. - Toshkent: "Fan", 1989.
3. Abdullaev F. Til qanday rivojlanadi? - Toshkent: "Fan", 1972.
4. Baskakov N.A. O periodizatsii literaturnogo yazika "tyurki" // lingvogeografiya, dialektologiya i istorii yazika. - Kishinyov, 1973.
5. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. - Toshkent: "Fan", 1985.
6. Bertagaev T.A. Bilingvizm i ego raznovidnosti v sisteme upotrebleniya // Problemi dvuyazychiya i mnogoyazychiya. - M.: "Nauka", 1972.
7. Bondaletov V.D. Sosialnaya lingvistika. - M.: "Prosvetshenie", 1987.
8. Jumaniyozov O. O'zbek tilidagi german tillari o'zlashmalari. - Toshkent: "Fan", 1982.
9. Mirtojiev M. O'zlashgan so'z - payvand kurtagi. - Toshkent: "O'zbekiston", 1988.
10. Gelb I.E. Opit izucheniya pisma. Osnovi grammatologii. - M., 1982.
11. Gulyamova N.G. Russkie leksicheskie zaimstvovaniya v uzbekskom yazike. - Toshkent: "Fan", 1985.
12. Dvuyazychie: tipologiya i funktsionirovanie. - Kazan, 1990.
13. Desheriev Yu.D. Sosialnaya lingvistika. - M.: "Nauka", 1977.
14. Muhammadjonova G. O'zbek tili leksikasi taraqqiyotining bazi masalalari. - Toshkent: "Fan", 1982.
15. Rasulov I. Ulug' Vatan urushi yillarida o'zbek tili leksikasi. - Toshkent: "Fan", 1977.
16. Rahmonberdiyev K. O'zbek til kontaktlari. - Toshkent: 1989.
17. Rozentsveyg V.Yu. Yazikovie kontakti. - Leningrad: "Nauka", 1972.
18. Eremina K.N. K probleme yaxikovix kontaktov. Evropeizme v sovremennom persidskom yazike. - M.: "Nauka", 1980.
19. Berdialiev A., Xidirov R. O'zbek va tojik lisoniy aloqalari. - Dushanbe: "Irfon", 2011.
20. Gafurov A. Imya i istoriya. - M., 1987.
21. Dvuyazychie: tipologiya i funktsionirovanie. Kazan, 1990.
22. Desheriev Yu.D. Zakonomernosti razvitiya literaturnix yazikov narodov mira v sovet'skuyu epoxu. Razvitiye obshchestvennix funktsiy literaturnix yazikov. - M. 1976.
23. Juravlyov V.K. Vneshnie i vnutrennie faktori yazikovoy evolyusii. - M.: "Nauka", 1982.
24. Zakiev M.Z. Vvedenie: k paritetnosti dvuyazychiya // Dvuyazychie: tipologiya i funktsionirovanie. Kazan, 1990.
25. Karimov B., Mutalov Sh. O'rta Turk tili. - Toshkent: "Mehnat", 1992.

26. Kamolov Faxri. Hozirgi zamon o'zbek tili. Shu nomdagi kursning kirish qismi uchun materiallar. -Toshkent: O'z Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1953.
27. Kondratov A. Zemlya lyudey - Zemlya yazikov. -M., 1974.
28. Mahmudov N.M. Til va yozuv. -Toshkent: "O'zbekiston", 1987.
29. Nutq madaniyatiga oid masalalar. -Toshkent: "Fan", 1973.
30. Problemi dvuyazichiya i mnogoyazichiya. -M.: "Nauka", 1972.
31. Problemi vnutrenney i vneshney lingvistiki. -M., 1978.
32. Rustamov A. So'z xususida so'z. -Toshkent: "Yosh gvardiya", 1987.
33. Umarov J. Atamalar lug'ati. To'ldirilgan ikkinchi nashri, Qo'qon, 1992.
34. Shveytser A.D., Nikolskiy L.B. Vvedenie v sotsiolingvistiku. -M.: "Visshaya shkola", 1978.
35. Filin F.P. Sovremennoe obshchestvennoe razvitiye i problema dvuyazichiya // Problemi Dvuyazichiya i mnogoyazichiya. -M.: "Nauka", 1972.
36. Filin F.P. Ocherki po teorii yazikoznaniya. -M.: "Nauka", 1982.
37. Xonazarov Q.X. Kommunizm qurish davrida o'zbek tili rivojlanishining umum-sosiologik aspektlari // O'zbek tili nutq madaniyati masalalariga bag'ishlangan Respublika tilshunoslik konferentsiyasi. -Toshkent: "Fan", 1969.
38. Xolmogorov A.I. Konkretno-sosiologicheskie issledovaniya Dvuyazichiya // Problemi Dvuyazichiya i mnogoyazichiya. -M.: "Nauka", 1972.
39. Panov E.N. Znaki.Simvoli.Yaziki. -M., 1983.
40. O'zbek tili terminologiyasi va uning taraqqiyot perspektivalari. I-Respublika terminologiya konferentsiyasi materiallari. -Toshkent: "Fan", 1986.
41. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiev Yo. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. -Toshkent: "O'qituvchi", 1992.
42. Orfografiya tyurkskix literaturnix Yazikov mira. -M.: "Nauka", 1973.
43. Toshaliyev I. Umr mazmuni. -Toshkent, 2015.
44. Nurmonov A., Rahimov A. Lingvosinergetikaga kirish. -Toshkent: "Akademnashr", 2013.
45. Stepanov G.V. Tipologiya yazikovix sostoyaniy i situasiy v stranax romanskoy rech. -M.: "Nauka", 1976.
46. Budagov R.A. Istoriya slov v istorii obshchestva. -M.: "Prosvetshenie", 1971.

Mundarija

So'z boshi.....	3
Kirish.....	5
Birinchi qism	
Sotsiolingvistikaning umumnazariy masalalari.....	9
Tilning ijtimoiy hodisa ekanligi.....	10
Tilning ijtimoiy hodisa sifatida o'rganilish asoslari.....	11
Tilni o'rganish oildan boshlanadi.....	12
Til-semiotik hodisa sifatida.....	14
Sotsiolingvistikaning lingvistik tarmoq sifatida paydo bo'lish asoslari.....	15
Tilshunoslikda sotsiolingvistik yo'nalishning paydo bo'lishi.....	17
Sotsiolingvistikaning asosiy masala va tushunchalari.....	18
Til kontakti haqida ma'lumot.....	19
Til kontakti tushunchasining keng va tor ma'nodagi talqini.....	20
Til kontaktining turlari.....	21
Til kontakti tufayli vujudga keluvchi sotsiolingvistik hodisalar.....	22
Ikki va ko'p tillilik sotsiolingvistikaning muhim masalalari sifatida.....	24
Ikki tillilikning turlari.....	28
Faol ikki tillilik.....	29
Me'yoriy ikki tillilik.....	30
Nome'yoriy ikki tillilik.....	31
Individual ikki tillilik.....	32
Koordinativ va subordinativ ikki tillilik.....	33
Interferentsiya va uning turlari.....	35
Tilning etnik guruhlari.....	39
Tilning amaliy shakllari	
Adabiy til va uning shakllari.....	41
Oddiy so'zlashuv shakli.....	44
Kreol tili haqida.....	45
Koyme haqida.....	46
Hududiy va mahalliy tillar.....	47
Tilning ijtimoiy tag guruhlari.....	48
Tilga beriladigan "davlat" maqomi haqida.....	49
Chetdan so'z olish - sotsiolingvistik hodisa sifatida.....	50
"Olimma" va "o'zlashma"lar.....	52
Yozuv va til munosabati	
Yozuv va uning ijtimoiy-tarixiy turlari haqida.....	53
Harf va tovush munosabati.....	55
Punktuaasiya va uning lisoniy-ijtimoiy ahamiyati.....	57
"Til holati" va "til vaziyati" tushunchalari.....	59

Sotsiologiyaviy asosiy tarmoqlari

Umumiy Sotsiologiyaviy asosiy tarmoqlari.....	60
Xususiy Sotsiologiyaviy asosiy tarmoqlari.....	61
Sinxron va diaxron Sotsiologiyaviy asosiy tarmoqlari.....	62
Amaliy Sotsiologiyaviy asosiy tarmoqlari.....	63
Interlingvistik	
Xalqaro tabiiy tillar.....	64
Xalqaro sun'iy tillar.....	65
Qiyosiy Sotsiologiyaviy asosiy tarmoqlari.....	67
Terminologik leksikaning sotsiologiyaviy asoslari.....	71
Ikkinchi Qism	
O'zbek sotsiologiyaviy asosiy tarmoqlari masalalari	
O'zbek til kontaktlari tarixidan.....	74
Sho'rolar davri o'zbek sotsiologiyaviy asosiy tarmoqlari.....	79
O'zbek til kontakti tadqiqi tarixiga bir nazar.....	80
O'zbek adabiy tili va uning taraqqiyoti.....	81
O'zbek nutqi madaniyatining ijtimoiyiligi.....	84
O'zbek tilining "davlat tili" maqomi tarixiga doir.....	86
O'zbek yozuvining lotinlashtirilishi tarixiga doir.....	89
O'zbek tilshunosligida imlo masalasi.....	91
O'zbekistonda rus tiliga e'tibor masalasi.....	93
O'zbek tilshunosligida terminologiya masalasi.....	94
Markaziy Osiyo xalqlari tillarining rus tiliga ta'siri.....	96
So'z o'zlashtirish.....	97
Kalkalash yo'li bilan yangi so'z hosil qilish.....	98
O'zlashtirish yo'li bilan yangi so'z hosil qilish.....	99
O'zbek tili leksikasidagi rus va Evropa xalqlari tillari o'zlashtirishiga doir muasabat haqida.....	101
Antroponim va antroponimiyaning sotsiologiyaviy asoslari.....	104

Uchinchi qism.

Sotsiologiyaviy tadqiqot metodi masalasi	106
Sotsiologiyaviy tadqiqot metodi masalasi.....	108
Sotsiologiyaviy tadqiqot metodi masalasi.....	110
Foydalanilgan adabiyotlar.....	129

Mualliflar haqida

Filologiya fanlari doktori, professor Abduvali Berdialievning ilmiy-pedagogik faoliyati 1966-yildan S.M.Kirov nomidagi Leninobod davlat pedagogika institutida (hozir akademik Bobojon G'afurov nomidagi Xujand davlat universiteti) oddiy o'qituvchilikdan boshlangan.

Olimning oliy o'quv yurtlari filologiya fakultetlari talabalari uchun "Hozirgi o'zbek adabiy tili" kursining sintaksis, leksikologiya, frazeologiya, leksikografiya, morfemika, so'z yasalishi, morfologiya bo'limlarini o'z ichiga olgan beshta darsligi; "O'zbek va tojik lisoniy aloqalari" (Dushanbe: "Irfon", 2010), "Osnovi sopolstavitelnoy grammatik uzbekskogo i russkogo yazikov" (Xujand, 2012), "Osnovi sinxronnoy normativnoy grammatiki uzbekskogo i russkogo yazikov", (Bishkek, 2014), "Osnovi obshhego yazikoznaniya (Bishkek, 2018) qo'llanmalari nashr etilgan. Shuningdek, uning tashabbusi va bosh muallifligida Tojikiston Respublikasi o'rta umumta'lim maktablarining I-XI sinflari uchun "O'zbek tili" darslik-qo'llanmalari chop etilgan.

A.Berdialievning bevosita rahbarligida o'ttizdan ortiq doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalari himoya qilingan; yigirmadan ortiq doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalariga rasmiy hakamlik qilgan.

Olimning ilmiy mahsuli qitqqa yaqin monografiya, risola, o'quv qo'llanma va uch yuzga yaqin ilmiy, ilmiy-ommabop maqolalarni o'z ichiga oladi.

Filologiya fanlar nomzodi, dotsent Turdibekov Mo'minning ilmiy – pedagogik faoliyati 1991-yildan boshlangan.

Olimning "Moziyga qaytmoq", nomli badiiy – publistik asari (Toshkent, Navro'z nashriyoti, 2018), "Shajarayi turk" onomastikasi nomli monografiyasi (Toshkent, Nodirabegim nashriyoti, 2020), **Ozbek dialektologiyasi oliy o'quv yurtlari o'zbek tili va adabiyotini o'qitish fakulteti uchun o'quv qo'llanmasi** (Toshkent, Navro'z nashriyoti, 2021),

Шимоллий Тожикистон тарихий топонимлари номли

монографияси (Toshkent nodirabegim nashriyoti 2022 va 60 yaqin ilmiy, ilmiy-ommabop maqolalari nashrdan chiqqan).